Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.
Redactie-Adres: Prof. Dr T. HOEKSTRA te Kampen.
Aflevering 4. Aug. 1928.

ENKELE OPMERKINGEN OVER HET NIEUWE BOEK VAN PROF. DR G. J. HEERING

door
Dr. S. GREIJDANUS.

De Zondeval van het Christendom. Een studie over Christendom, Staat en Oorlog. Door Dr G. J. Heering, Hoogleeraar te Leiden.
N. V. van Loghum Slaterus Uitg.Mij. Arnhem 1928.

De lezing van dit boek ontroert, omdat met smart en schaamte erkend moet worden, dat de zoo geheeten Christenvolken zich de eeuwen door, met name in den laatsten grooten oorlog, zoo droef ontzonken aan hunne heilige roeping, en zoo verbasterd, betoond hebben. Huiverende afschuw spreekt uit dit op ernstigen, en meestal (doch niet altijd, vgl. b.v. blz 242 en 271) waardigen, toon gestelde werk, waarin de Schrijver betoogen wil, dat de Heere Christus en de eerste Christenen den oorlog als zoodanig, dus allen en elken oorlog, veroordeelden, maar dat sedert de vierde eeuw verandering van beschouwing bij de Christenheid intrad, die nu den oorlog, hoewel dan niet elken oorlog, aanvaardde. Dat is de zondeval van het Christendom. En roeping van Christendom en Kerk is het nu, om, overeenkomstig den wezenlijken eisch van het Christendom, en evenals de Christenen uit de vroegste eeuwen, den oorlog als zoodanig af te keuren, en hem dus tegen te staan ook in zijne voorbereiding, en daarom ook te weigeren, wanneer men opgeroepen wordt tot vervulling van den dienstplicht. Ontwapening moet er komen, en deze moet alvast beginnen met eenzijdige, nationale ontwapening.

Moet dit werk bestreden worden ? En zou daarom de oorlog verdedigd moeten worden ? Wie zou dit laatste wenschen te doen ? Het is echter de vraag, of het betoog juist is, en of metterdaad elke oorlog, dus ook die tot verdediging van het Vaderland, en tot hulp van het onderdrukte, ongeoorloofd is ? Daarbij komt het er in de eerste plaats op aan, dat het wezen van het Christendom, en wat de Heere Christus in dezen leerde, zuiver en genoegzaam volledig geteekend wordt, opdat niet onder den naam van wezenlijk Christendom uitgegeven worde, wat slechts eigen voorstelling van het Christendom is, maar aan het wezenlijke Christendom geen volle recht laat wedervaren.

Bij de teekening nu van hetgeen de Heere Christus en de eerste Christenen ter zake van den oorlog dachten en leerden, schakelt Prof. Heering terstond het Oude Testament uit. „Over weinig onderwerpen biedt de Bijbel zóó uiteenloopende en onvereenigbare gezichtspunten als over den oorlog", blz. 1 ; vgl. ook blz. 2. Wanneer Prof. Heering hierbij de tegenstelling maakt van den Bijbel zien als „een statische eenheid" en als „een organische eenheid (een organisme kent fasen van groei)", blz. 1, dan is deze voorstelling geheel onjuist, omdat we op deze wijze geene organische eenheid hebben, maar een conglomeraat van heterogene bestanddeelen. Doch wat nu de eigenlijke zaak bij dit punt is, is dit : dat de Heere Christus en de eerste Christenen, in onderscheiding van Marciòn en Gnostieken, het Oude Testament erkenden als Gods Woord, en daardoor vanzelf verhinderd waren, den oorlog als zoodanig, en elken oorlog, te veroordeelen. Bij die afkeuring kan dientengevolge slechts sprake zijn — ook al werd dat niet uitdrukkelijk gezegd — van de oorlogen, zooals men die destijds kende. En hierdoor blijkt terstond de overeenstemming tusschen hen en latere Christelijke schrijvers als Augustinus, Luther, Calvijn, e. a. Dezen keuren ook niet elken oorlog goed, maar slechts den verdedigingsoorlog, en dien voor het recht e. d. g., vgl. blz. 50, 71, 80, e. a. Van eene principieele verandering van beschouwing sedert de vierde

eeuw, kan daarom niet gesproken worden. Men kende toen andere oorlogen, en liet dit blijken in zijne bespreking.

In de tweede plaats moet bij den Heere Christus gerekend worden niet alleen met Zijn doen in den staat Zijner vernedering, toen Hij gekomen was om Zich te geven ook tot in den dood, maar evenzeer met hetgeen Hij van Zich profeteerde in de toekomst: Matth. 21 : 40 vv.; 22 : 7 vv.; 25 : 41, e. d. g. Prof. Heering kan deze uitspraken moeilijk in overeenstemming brengen „met het Heiland-beeld, dat zoo duidelijk en stralend uit de Evangeliën oprijst", en wil de vragen daarnaar open laten, blz. 16. Maar dat kan hier niet, want het geldt thans de vraag van zuivere, òf niet-zuivere teekening van het beeld van den Heere Christus in deze zaak.

Ten derde komt de vraag, of de Heere Christus aanleiding had, Zich speciaal over den oorlog tot verdediging van Vaderland en onderdrukten, uit te laten. Is het voorts te denken, dat Hij, den oorlog als zoodanig, elken oorlog, als zonde beschouwende, niet aan de militairen, met wie Hij in aanraking kwam, vgl. b.v. Matth. 8, gezegd zou hebben, dat zij dien stand verlaten moesten? Daardoor zoude Hij niet als revolutionair Messias opgetreden zijn, zooals Prof. Heering het voorstelt, blz. 29.

In de vierde plaats moet er mede gerekend worden, dat de Heere Christus de overheid erkende als door God aangesteld, en leerde, dat men aan deze moest gehoorzaam zijn, Joh. 19 : 11; Matth. 23 : 2—3, zij het ook tot eene bepaalde grens, Matth. 22 : 21. Met het oog op deze plaatsen kan moeilijk juist heeten, dat Paulus in Rom. 13 : 1—7 reeds een concessie doet, door eerbied te eischen voor een andere levensorde dan die van het Evangelie, voor de rechtsorde, blz. 25.

Ten vijfde acht Prof. Heering wel den staat en de overheid noodig, blz. 192 vv. Maar het moet een rechtsstaat zijn, blz. 122. Doch om het recht te handhaven, moet macht gebruikt worden, blz. 126. En nu zijn er oorlogen denkbaar, b.v. wanneer een onrechtvaardig aangevallen land zich verdedigt tegen den indringer, waarin eveneens de macht gebruikt wordt

tot handhaving van het recht en ter bescherming van wat anders vertreden zou worden. Met de aanvaarding van den staat, en het gebruik van de macht tot handhaving van het recht, is dus principieel aanvaard recht en roeping soms, in denkbare gevallen, van oorlog, natuurlijk niet van elken oorlog, noch van elke wijze van oorlogsvoering, maar van eenigen oorlog tot rechtshandhaving en ter bescherming van het verdrukte. Wie daarom elken oorlog verwerpt, en niet weten wil van ooit eenig recht tot welken oorlog ook, kan principieel ook den staat en de handhaving van het recht door de staatsmacht, niet aanvaarden. Tegen deze redeneering komt Prof. Heering herhaaldelijk op, blz. 26, 250 vv., e. a. Hij spreekt dan wel van „abstracte consequentie-trekkers", en beroept zich op een woord van Hegel: „dat alle dingen hun maat hebben en dat — als door kwantitatieve verandering die maat wordt overschreden — „de dingen ophouden dat te zijn, wat ze waren" ", blz. 251. Maar daarmede is hier toch het principieele verschil niet aangewezen.

In de zesde plaats, en met het vorige samenhangend: Is de overheid niet verplicht, rechtsschennis en onderdrukking van haar onderdanen, indien mogelijk, en voor zooveel mogelijk, tegen te gaan en te verhinderen? Verzaakt zij hare roeping niet, wanneer zij dat verzuimt? Of geldt dat alleen ten aanzien van den individueelen burger tegenover den anderen burger, maar niet met betrekking tot de burgers gezamenlijk tegenover eene hen allen onrechtvaardig aangrijpende en verpletterende macht van buiten? En heeft dan niet elke onderdaan naar de mate zijner krachten zijne overheid in de poging dier bescherming te steunen, niet in de eerste plaats om *zelf*bescherming, maar tot hulp en bescherming van *anderen*, van zijne medeburgers?

Deze vragen stelt Prof. Heering niet, en die beantwoordt hij niet. Toch zijn dat hier vragen van moraal of ethiek, en vragen van liefde. En dienstweigering, en aansporing tot dienstweigering, kan dus juist verloochening van liefde, en weigering van plichtmatig liefdebetoon, en ethisch dus zeer schuldig zijn.

Natuurlijk zijn daarmede niet de meeste oorlogen, noch de laatste groote oorlog, gerechtvaardigd, noch de schrikkelijke gruwelen daarin vergoelijkt. Het gaat er slechts om, of er ooit, in eenig geval, oorlog denkbaar en mogelijk kan zijn als heilige plicht, en die geboden wordt door liefde en ambtelijke roeping. Zoo ja, dan kan de oorlog als zoodanig, elke oorlog zonder eenige uitzondering ooit, niet veroordeeld worden, noch in strijd zijn met ethiek en liefde en het ware Christendom. Men moet dan onderscheid maken tusschen de oorlogen. De vraag wordt dan slechts, welke oorlogen niet, en welke wel geoorloofd en plichtmatig kunnen zijn, en hoe deze geoorloofde en plichtmatige oorlog dan gevoerd behoort te worden. En dienstweigering, en aansporing tot dienstweigering, en het eischen van eenzijdige nationale ontwapening, kunnen dan blijken plichtsverzaking te zijn, in strijd met den eisch van liefde en van Goddelijke roeping.

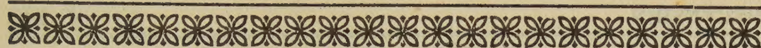
In de zevende plaats komt de vraag, of met eenzijdige, nationale ontwapening, dienstweigering enz. iets gewonnen wordt voor het volk ter bescherming. Prof. Heering meent van wel, blz. 285—288. Hij spreekt van vredesdemonstratie, „voor duizenden Christenen daarbuiten een demonstratie ... van wat nog hooger is dan aardsche vrede", blz. 285, van „een daad van geloof in het ontwaakte wereldgeweten, een daad van vertrouwen in de zich oprichtende rechtsgedachte, die zonder dit vertrouwen zich niet verwezenlijken kan", blz. 288. Hieruit spreekt een optimisme ten aanzien van menschelijke goedheid, als niet gerechtvaardigd is volgens de H. Schrift. Welke rechtmatige grond is er, zulk een geloof en vertrouwen met betrekking tot den mensch en de menschheid te hebben ? Geeft dit geen blijk van een „on-reëelen kijk" op mensch en menschheid ? Vgl. blz. 257. En daarbij ook het weinig tellen van het communistische en socialistische gevaar? Blz. 306 vv.

Hierbij komt ten achtste, dat Prof. Heering het geloof in Gods hulp bespot. Naar aanleiding van een woord van Dr. de Visser in de Tweede Kamer over de kracht Gods die met onze zwakheid kan zijn en ons doen overwinnen, schrijft hij :

„Nu weten wij wel, dat alle geloof een kant heeft van kinderlijk vertrouwen, maar deze kinderlijkheid gaat ons te ver!" blz. 242. Vertrouwen op God, wanneer wij onzen plicht doen, maar onze middelen en krachten niet opgewassen schijnen tegen de overweldigende machten, die ons bedreigen, is dus kinderachtig ; maar vertrouwen op den mensch en zijne goedheid is plichtmatig en zal wonderen werken van bescherming! Met zulk een railleering komt Prof. Heering reeds terstond in strijd met het eerste artikel van ons algemeen Christelijk geloof : Ik geloof in God den Vader, den Almachtige......

Nu wijst Prof. Heering ook op de verschrikkelijkheden van den oorlog met het gaswapen, blz. 225 vv. e. a. En wie zou niet sidderen, wanneer hij de profetieën daarvan hoort. Maar vooreerst staat God nog boven alle kunnen en zoeken van menschen, Die ook door Zijne natuurkrachten, wind en wolken enz., alle berekeningen van menschelijke schranderheid gemakkelijk verijdelen kan. Voorts zij in dezen ook verwezen naar een artikel van Dr. Th. J. F. Mattaar : *De phosgeenvergiftiging te Hamburg* enz. in de *N. R. C.* van 1 Juli 1928.

Eindelijk nog dit. Blz. 10 v. schrijft Prof. Heering : „Aan sectariërs en confessioneelen (beiden dogmatisch-geloovigen) valt dit altijd moeilijk te begrijpen". Het gaat er daar over, dat de Heere Christus geen nieuwe wet gebracht heeft, maar een nieuwe gezindheid verkondigd. Dit doet echter thans niet ter zake. Op deze uiting wordt nu alleen gewezen, omdat er uit blijkt, hoe Prof. Heering zoozeer dogmatisch gebonden is, dat hij nog niet eens inziet, hoe ook hij zelf met zijne opvattingen en beschouwingen evenzeer sectariër, confessioneel, dogmatisch-geloovige is, als degenen die het Oude Testament erkennen als Gods Woord, al heeft zijne confessie dan een anderen inhoud, dan de hunne, en is het dogma, dat hem bindt, een ander dan dat van hen. Hoe bevooroordeelend en verduisterend werkt toch het dogma van de onbevooroordeelde wetenschap!

RECENSIEN.

De Man van Smarten. De lijdensgeschiedenis ontvouwd voor de gemeente des Heeren.

Door *Ds J. J. Knap Czn.* Derde onveranderde druk.

Uitgave van J. H. Kok te Kampen, 1928.

Deze derde druk spreekt van den goeden ingang, dien dit werk mocht vinden. De stof maakt dat verklaarbaar. Maar ook de wijze harer behandeling. Die is waardig, in schoone en gepaste taal. In een 34-tal Schriftoverdenkingen wordt de Heere Christus in Zijn lijden gedurende de laatste week, tot Zijne nederdaling in het graf, geteekend. En wij krijgen Hem daarbij te zien als den Middelaar, Die Zich vrijwillig gaf, en bleef geven, en Die Zich in zoo nameloos diepe vernedering heeft moeten storten tot onze verlossing. In stille overspeinzing, en met aanbiddende bewondering doet de Auteur ons den Heiland op dezen Zijnen lijdensweg volgen. Zijn werk moge strekken, om velen de heerlijkheid van den Heere Christus in Zijne lijdensgeschiedenis te laten aanschouwen, en hen op Hem als hun Borg en Verlosser te doen rusten.

S. GREIJDANUS.

Opstanding en eeuwig leven, door *Ds. J. J. Knap Czn.*

Uitgave van J. H. Kok te Kampen.

De vragen van toekomst en eeuwigheid zijn van zoo ontzaglijke beteekenis. Zij betreffen elken mensch, rijzen telkens weer op, en moeten telkens opnieuw beantwoord worden. In dit keurige boekje behandelt Ds. J. J. Knap Czn. op eenvoudige wijze, in een achttiental hoofdstukken, wat de H.

Schrift ons in dezen openbaart. Het is stichtelijk in den rechten zin des woords, en bouwt op in het geloof en de kennis van Gods Woord. Of met het duizendjarig rijk „perioden" bedoeld zijn, blz. 100 v., en of de woorden, dat er geen tijd meer zijn zal, Openb. 10 : 6, de eeuwigheid karakteriseeren, blz. 138, moge betwistbaar zijn, de uitnemendheid van dit werkje kan moeilijk ontkend worden. Het moge vele lezers vinden. De Uitgever stak het in een aantrekkelijk gewaad.

S. GREIJDANUS.

Dr. W. J. Aalders, **Mystiek, haar vormen, wezen, waarde.**

Bij J. B. Wolters' U.-M. Groningen, Den Haag, 1928.

Met een fascineerend standaardwerk over de mystiek heeft Prof. Aalders van Groningen de Nederlandsche theologische literatuur verrijkt. Ik wil over de aristocratische wijze van uitgave, die alleen bevlekt wordt door zeker meer dan honderd drukfouten, niet breed uitweiden. De meesterlijke inhoud boeit den lezer geheel.

Het meesterlijke van dit breede werk schijnt nu te liggen in de volledige behandeling der vormen der mystiek, die voor elken bepaalden vorm een of meer vertegenwoordigende figuren uitbeeldt (deel II van het werk) ; in de aanwijzing van de plaats, die de mystiek inneemt in het telkens zoo rijk geschetste geestesleven der menschheid : de beschrijving van het critisch en synthetisch karakter der mystiek (resp. deel IV en V) ; in de fundamenteele, op de problemen van waarheid en waarde der mystiek breed ingaande omschrijving van haar wezen (deel III) ; in het beheerschte en beheerschend positie kiezen tegenover de op den voorgrond tredende theologische, kentheoretische en cultuurphilosophische richtingen van onzen tijd, voorzoover die met het onderwerp verband houden ; eindelijk in den persoonlijken, rustigen, geestelijkschoonen stijl, die met heel het wezen van het boek zelf vol-

komen harmoniëert. Dit handboek (schoon voor een breeden kring van belangstellenden leesbaar, toch een handboek) zal wel worden een knooppunt in de bestudeering der mystiek, althans in Nederland : waarin de lijnen, tot dusver getrokken, samenkomen ; en waarvan verdere studie zal uitgaan. Ook in dit tijdschrift wordt Prof. Aalders diepgevoelde dankbaarheid betuigd voor dit werk.

In zijn geheel overschouwd, waarbij bijzonder deel IV en V opvallen, dunkt me zijn arbeid een apologie van edele kracht voor de beheerschende plaats van den godsdienst, bijzonder van het reformatorisch opgevatte christendom in de huidige menschenmaatschappij ; althans van het *recht* daarvan op die plaats. Hier valt trouwens in zeer *veel* opzichten te leeren, ook nog buiten het eigenlijk onderwerp om. B.v. uit de schoone weergave van menig geestelijk milieu, waarin mystiek optreedt. Ik noem de typeering van den Indischen geest, p. 84 v. en van het Angelsaksische Christendom p. 269 v. ; dikwijls is een enkele zin een treffende beschrijving b.v. „de orde „der Jezuïeten, die in haar ijzeren vuist de teere bloem der „mystiek zoo voorzichtig draagt" (p. 230).

Verheugend is voor een gereformeerd hart het theologisch standpunt, waarvan prof. Aalders uitgaat, m. n. ten opzichte van de vraag naar waarde, waarheid en werkelijkheid, voorzoover hij tegenover *alle* idealisme en scepticisme met groote beslistheid kiest voor een critisch realisme, al is hier wellicht plaats voor scherper wijsgeerige ontleding, dan waartoe ondergeteekende in staat is.

Een werk, dat een onafzienbaar rijk onderwerp zóó breed behandelt en in zoo velerlei samenhang, moet wel aanleiding geven tot allerlei beschouwingen. Aan enkele daarvan zij het mij geoorloofd, hier uitdrukking te geven.

Allereerst treft het, dat ook Prof. Aalders niet geeft een eigen omschrijving in korte termen van het wezen der mystiek. Als ik hem goed versta, dan is naar des Schrijvers oordeel mystiek het meer persoonlijke, diepe in den echten dienst van God. Althans mystiek in de door hem meest ge-

waardeerde vormen. Want Prof. Aalders waardeert. Hij onderscheidt niet-Christelijke (ook contemporaire)en Christelijke mystiek, naar gelang zij zich al of niet aan Christus oriënteert, en over het geheel valt de onderscheiding samen met die tusschen oneindigheids- en persoonlijkheids-mystiek. De overeenkomst tusschen beide is voornamelijk formeel: vermoedelijk is ook de Schrijver van de meening van Otto, dat de mystiek *in den grond* niet hetzelfde is in het Oosten en Westen (p. 404). Het komt mij voor, dat deze stelling het behandelen van beide onder één hoofd : mystiek bezwaarlijk maakt — tenzij die gelijkheid toch metterdaad bestaat. Trouwens, op p. 404 wordt de invloed van de niet-christelijke op de christelijke mystiek onomwonden toegegeven.

Daardoor stelt dit boek voor een belangrijke moeilijkheid. Prof. Aalders houdt telkenmale staande, dat de christelijke mystiek niet voert tot pantheïsme. Het is soms, alsof daarbij „zijn hand is tegen allen", tegen vele kenners des mystiek. Hij stileert het verschijnsel daarbij, m. i. zonder twijfel zeer sterk (op p. 78 noemt hij het stileeren een eisch van de volgende beschrijving). Te sterk. En dat gestileerde verschijnsel der Chr. mystiek is dan identiek met persoonlijke beleefde godsdienst. Ieder oogenblik, bijkans in ieder nieuw verband, treft een bijna promiscue gebruiken der termen mystiek en godsdienst. De mystiek heet p. 506 het wezen van den godsdienst ; Naar Luther wordt door het geloof de mensch één met God. De justificatio realiseert zich in de vivificatio en is daarmee een. „Voor deze betrekking tusschen God en „mensch is het woord mystiek te sterk." p. 253. „Het woord „wedergeboorte drukt een door en door mystieke waarde uit. „Hier wordt iets geschapen, over-geschapen en dit is een „onmiddellijke goddelijke actie, die zonder meer mystiek is, „als boven de categorieën van het geschapen leven uitreikend". p. 428. Gelijk de hoofdsom der wet in Matth. 22 gebruikt wordt p. 435 als uitdrukking van wat godsdienst is en in de brochure : „de waarde der mystiek voor ons geloofsleven" als uitdrukking van wat Chr. mystiek is (p. 11).

Daardoor dekken m. i. de inleiding (deel I) en de laatste 3 deelen niet het beschrijvende deel II. Maar daardoor wordt de waardij van het boek in zijn meerdere algemeenheid wel uitermate verrijkt. Tegenover deze bepaling van mystiek als zoodanig blijven echter naar mijn inzicht gelden de bezwaren, ten vorigen jare in dit tijdschrift daartegen door mij ingebracht.

Prof. Aalders beschrijft de Israëlietische mystiek, die der Evangeliën en die der apostelen. Christus noemt hij de creatieve figuur van het Christendom (dat hier wel als : christelijke mystiek mag gelezen worden naar des Schrijvers bedoeling ?), en de apostolische mystiek normatief. Hierbij is op te merken, dat m. i. de normen, alzoo aan de H. Schrift ontleend, in de beoordeeling der mystiek nader niet worden toegepast. God is de norm van de waarheid der mystiek p. 378, maar van de Godsopenbaring in Zijn Woord (en dat naar Oud en Nieuw Testament) is in de bepaling dier norm *geen* sprake. Daaronder lijdt, van Gereformeerd standpunt beschouwd, heel de uiteenzetting over de waarheid der mystiek, p. 365 v.v., haar punctum saliens p. 365 genoemd. Zij lijdt daaronder bijzonder ten aanzien van de vraag naar verschijnselen als visioenen e. d. Teresa heeft maatstaven p. 236. Maatstaven voor zulke verschijnselen geeft Prof. Aalders niet aan. Toch wordt ook daarin de betrekking, waarvan de mystiek de uitdrukking is, beleefd. Ten opzichte juist van het m. i. wezenlijk mystieke, ook en vooral bij de Christelijke mystici, onthoudt de Schrijver zich van beoordeeling naar de norm der Godsopenbaring, op het punt van werkelijkheid en waarheid.

Dit komt eindelijk bijzonder aan den dag bij de vraag, of de verhouding Schepper-schepsel niet al te weinig wordt gekleurd tot die van heilige Schepper-zondig schepsel. Als typisch voorbeeld wijs ik op de uitdrukking p. 364 : de mystieken lijden dikwijls onder hun gemeenschap met God, wat met Ruusbroec verduidelijkt wordt, maar wat geheel gefundeerd

blijft in de distantie God-mensch, terwijl naar de Schrift juist de zonde van Gods kind *tegen* de Godsgemeenschap hier oorzaak is. Ook heeft hiermee verband, dat in het geheele boek voor wat aangaat de beteekenis van Christus' Middelaarswerk sterk op den voorgrond staat de incarnatie, en bijkans op den achtergrond het schuldbetalend verzoeningswerk bijzonder in Christus' lijden en dood, door Zijn verheerlijking gekroond.

Deze opmerkingen bedoelen niet, de betuiging van eerbied voor dit werk bedekt terug te nemen. Eer zijn zij eenerzijds een motiveering van teleurstelling ; anderzijds geven ze uiting aan de blijdschap, dat Prof. Aalders ons dit machtige werk schonk, waarbij evenwel de hooggeleerde Schrijver het *vergeve,* dat daarbij het zwaartepunt gezocht wordt in wat naar de Schrijversbedoeling het zwaartepunt niet is. Dit laatste verzoek is ondergeteekende daarbij een dringende behoefte.

P. N. KRUYSWIJK.

Dr Franz Feldmann, **Das Buch Isaias übersetzt und erklärt.**
Münster i. W. 1925—1926.

Deze in 2 deelen verschenen commentaar op Jesaja behoort tot het „Exegetisches Handbuch zum Alten Testament", uitgegeven door Roomsche geleerden, oorspronkelijk onder leiding van den inmiddels gestorven Dr Nikel.

De bewerker van Jesaja, Dr Franz Feldmann (niet te verwarren met Dr Joseph Feldmann, den schrijver van het werk over Paradies und Sündenfall) had over een belangrijk onderdeel, n.l. de kwestie aangaande den Knecht des Heeren, reeds in 1907 eene degelijke studie gepubliceerd.

Wat het auteurschap van h. 40 vv. aangaat, komt hij tot het volgende resultaat :

„Die ganze Untersuchung zeigt, dass bei Annahme exilischer Abfassung von Kap. 40 ff. viele Rätsel, welche befriedigende Lösung trotzen, zurückbleiben. Es ist gewiss nicht

zu leugnen, dass durch Annahme eines exilischen Verf., der von Isaias und seiner Schule vieles ererbt hat, manche drückende Schwierigkeiten verschwinden, z. B. die fortgesetzte ununterbrochene analogielose Anrede fernzukünftiger Zuhörer, die Schilderung des Messias als eines leidenden und sterbenden Gottesknechtes, die überall durchschimmernde Kenntnis babylonischer Verhältnisse u. a. Aber dafür tauchen andere Rätsel auf, die auch nicht übersehen werden dürfen".

Deze dubieerende — en daardoor aan Delitzsch herinnerende — uitspraak moge op zichzelf ons niet veel verder brengen, toch is verdienstelijk de voorafgaande uiteenzetting van de wederzijdsche argumenten ; waarbij — nog wel meer dan bovenstaande conclusie zou doen vermoeden — de nadruk valt op de argumenten voor Jesaja's auteurschap.

Overigens is in een commentaar uiteraard de exegese de hoofdzaak. Dr Feldmann is een nauwgezet exegeet ; en zijne resultaten stemmen op cardinale punten overeen met datgene waartoe onze Gereformeerde Schriftbeschouwing ons leidt ; zoo handhaaft hij voor den Knecht des Heeren de rechtstreeks-Messiaansche opvatting.

Daar we geen overvloed hebben van commentaren, die aan de Schrift-inspiratie vasthouden, mag ook op dezen Roomschen commentaar de aandacht onzer predikanten worden gevestigd.

RIDDERBOS.

Völker und Kulturen. Erster Theil : Gesellschaft und Wirtschaft der Völker, von *W. Schmidt* und *W. Koppers.* Regensburg, Habbel.

We hebben hier het derde deel van een vier-deelig werk, verschijnend onder den algemeenen titel : „Der Mensch aller Zeiten. Natur und Kultur der Völker der Erde".

Het voor ons liggend deel omvat 793 blzn. compressen druk en vormt een geheel op zichzelf. Het behandelt de vol-

kenkunde. Het doet dat op eene wijze, die het boek geschikt maakt voor een breederen lezerskring. Dit doet echter niets te kort aan het deugdelijk-wetenschappelijk karakter van het werk. Hiervoor staan ook borg de namen der auteurs, die tevens uitgevers zijn van het ethnologisch tijdschrift Anthropos. Mij persoonlijk is het best bekend pater Schmidt, door wat hij elders heeft geschreven over het oudste Godsgeloof, waarbij hij de evolutionistische opvatting met nieuwe argumenten heeft bestreden.

Dit boek ademt denzelfden geest.

In de voorrede wordt gewezen op het volgende, waardoor dit werk zich van vroegere onderscheidt.

Wat de methode betreft, wordt gebroken met het oude constructieve en goedkoop psychologiseerende evolutionisme, waartegenover men dan wil stellen de exakt-historische methode.

Wat den inhoud aangaat, meenen de auteurs voor het eerst te teekenen den werkelijken oer-tijd der menschheid, zoover die ons nog toegankelijk is.

En in de tweede plaats voeren de auteurs (die zich stellen op het standpunt der cultuur-historische school, zoodat hun beschrijving door de gedachte der cultuurkringen wordt beheerscht) in de ethnologie een nieuwen cultuurkring in : dien der nomadiseerende herders.

Zij nemen aan, dat deze cultuurkring zelfstandig ontwikkeld is uit de eenvoudiger verhoudingen van den oertijd ; en dus b.v. niet (zooals velen stellen) is doorgegaan door het totemisme, dat behoort tot een anderen cultuurkring, welke met die der nomadiseerende herders parallel loopt.

Voor theologen is aanstonds duidelijk, dat deze dingen ook van beteekenis zijn voor de beoordeeling van verschillende theorieën, die aangaande Israels geschiedenis en instellingen zijn en worden verkondigd. En voorts ligt het in den aard der zaak, dat dit werk ook uit ander oogpunt voor den theoloog interessante lectuur bevat.

RIDDERBOS.

Dr M. van Haaften. **Verzekering en Voorzienigheid.** Amsterdam, N.V. „de Standaard".

Dit geschrift behandelt, zooals de ondertitel aangeeft, „de gemoedsbezwaren tegen verzekering, mede in verband met de Staatkundig Gereformeerde partij". Het doet dit op veelszins verdienstelijke wijze.

RIDDERBOS.

Dr. A. W. Bronsveld. Vervolgbundel op de Evangelische Gezangen. Historisch en Letterkundig onderzoek. Wageningen. H. Veenman en Zonen, 1927.

In het jaar 1917 heeft de literator-theoloog Dr Bronsveld een dergelijk boek uitgegeven over de Evangelische Gezangen. Thans, enkele jaren na zijn dood, verschijnt door de zorg van de Synode der Ned. Herv. Kerk het met groote akribie saamgestelde werk over den Vervolgbundel. Eerst bespreekt hij het ontstaan van den Vervolgbundel, waarin B. ter Haar en N. Beets een groot aandeel hebben gehad, daarna wordt in hoofdstuk II iets gezegd over het karakter, terwijl in het derde en grootste hoofdstuk de geschiedenis van ieder gezang wordt nagegaan en een korte levensbeschrijving van den dichter gegeven. Dit is een reuzenwerk geweest, waarvoor ieder, die zich met de geschiedenis van het kerklied in Nederland bezig houdt, den auteur van harte dankbaar zal zijn.

T. HOEKSTRA.

Oemboe Dongga door D. K. Wielenga. Kampen. J. H. Kok. 1928.

Dit is een soort Zendingslectuur, waarin de Zendingsman Ds Wielenga van Diemen nieuwe triumfen kan behalen. Laat hij meer boeken van dit genre schrijven! Daardoor

krijgen onze menschen beter inzicht in de ziel van den heiden dan door z.g. populair-wetenschappelijke werken over het animisme.

T. HOEKSTRA.

Dr H. Bavinck. **De nieuwe opvoeding.** Tweede druk.

Dr H. Bavinck. **Paedagogische beginselen.** Derde Druk.

Kampen. J. H. Kok. 1928.

Het is een verblijdend teeken dat van Bavincks Nieuwe Opvoeding een tweede en van zijn Paedagogische Beginselen de derde druk thans het licht ziet. Al meer wordt duidelijk dat we in deze twee boeken schatten hebben, die Bavinck den onderwijzers heeft nagelaten. We hopen dat deze nieuwe drukken niet de laatste zullen zijn.

T. HOEKSTRA.
